

LA RECERCA HISTÒRICA EN ARXIVS PATRIMONIALS DE CATALUNYA. UN ESTAT DE LA QÜESTIÓ

PERE GIFRE RIBAS¹
Universitat de Girona

Lliurat el 31 de desembre de 2016. Acceptat el 2 d'abril de 2017

«Un cas no pot ser representatiu d'un tipus d'estructura amb una validesa àmplia [...] Una micro-observació ben portada pot, al contrari, constituir un testimoni sobre el mecanisme essencial que caracteritza una estructura global»
(Vilar, 1980: 76).

RESUM

Es fa un repàs als treballs historiogràfics que, en els darrers cinquanta anys, a Catalunya han usat documentació dels patrimonis agraris per a la seva recerca. En primer lloc, es fa referència a la necessitat d'estudiar les raons per les quals els pagesos han guardat a casa seva la documentació familiar i patrimonial. De l'arxivística es passa a l'anàlisi dels usos que s'han fet d'aquesta documentació: estudi de la formació de patrimonis, de la gestió i la producció agrària, així com la comptabilitat, que permet analitzar els diferents mercats en què es troba immersa la unitat d'explotació pagesa: de la producció, del crèdit i del treball. La cultura escrita i l'alfabetització, i els llibres de memòries, configuren un darrer bloc.

PARAULES CLAU

Arxius patrimonials, recerca històrica, família, patrimoni, comptabilitat.

1. E-mail: pgifre@xtec.cat

Historical research on Catalan heritage archives. State of the art

ABSTRACT

This article reviews the historiographic works that have made use of agricultural heritage documents for research in the last fifty years in Catalonia. The first section emphasises the need to examine the reasons why peasants kept family and heritage documents in their households. An analysis of the uses of these documents then follows; namely a study of how assets have been created, of the agricultural management and production and also of the accounts, which helps us to study the different markets farms dealt with: namely production, credit and labour. Written culture and literacy, together with memoirs, form the last block of the article.

KEYWORDS

Heritage archive, historical research, family, heritage, accounting.

Els arxius patrimonials han estat incorporats, progressivament, a la recerca històrica, ja sigui com a font única o com a acompanyament per a anàlisis determinades. L'estudi de situacions concretes, a un nivell local i localitzat, sobretot per a la història agrària, troba en els fons patrimonials la documentació apropiada. Els debats metodològics entorn la representativitat de la història local o la microhistòria són presents entre els estudiosos dels fons patrimonials. A poc a poc, el treball en els fons de famílies i patrimonis pagesos s'ha anat incorporant en recerques que parteixen d'un problema general i que busquen respostes en fons concrets i localitzats. És aquesta manera de fer, plantejada ja en els anys seixanta per Emili Giralt i Pierre Vilar, amb les prevencions oportunes que ells mateixos mostraven, però que també marcaven per a futurs estudis, que mostrarem fins on han arribat. Apuntar, que no ressenyar, més de cinquanta anys de recerca a partir de fons patrimonials no és una tasca fàcil. Hem pres la determinació d'apuntar els principals treballs de referència, i alhora també referir les limitacions que tenen aquests fons per a l'estudi històric.

ARXIU PATRIMONIALS I RECERCA HISTÒRICA

En els darrers cinquanta anys, Emili Giralt ha estat el primer a cridar l'atenció sobre les possibilitats dels arxius patrimonials per a l'estudi de la història agrària. En el marc d'un balanç historiogràfic important i modèlic sobre els estudis d'història agrària, tot i constatar el poc interès que havia despertat fins al 1962, feia aquesta afirmació: «El estudioso de patrimonios rústicos –única forma de penetrar en lo más hondo de la realidad agraria– cuenta con raras contribuciones, insignificantes si se tiene en cuenta las extraordinarias posibilidades que ofrecen los archivos públicos y privados» i després de fer referència a diferents estudis, fa menció especial a «cierta clase de documentos autobiográficos» usats per Ramon d'Abadal, al llibre de Joan Guàrdia de Corcó, per estudiar la climatologia del segle XVII, i, als presentats per Josep M. Pons Guri en les *Circulars de l'arxiu Fidel Fita*: les memòries de Francisco Gelat i de Bellsollell de la Torre d'Arenys de Munt (Giralt, 1959: LIV i LV). Gairebé vint anys més tard, en un treball historiogràfic de referència per a l'estudi de la producció i la productivitat agrària en època moderna, es constata que fins aquell moment les comptabilitats agràries i senyoriales han estat «poc explotades probablement pel fet de no ésser sempre accessibles» (Serra, 1978: 120). I poc més d'un decenni després, un arxiver, després de coincidir en el problema de la inaccessibilitat als arxius patrimonials, hi afegeix una altra mancança: la «insuficiència dels instruments de descripció d'aquells fons que estan dipositats en un centre públic» (Fernández Trabal, 1991: 95).

L'organització del sistema arxivístic català, amb dues lleis, de 1985 i de 2001, que no han entrat de ple en els arxius privats, ni en els patrimonials, però amb una conscienciació que la documentació privada forma part del patrimoni cultural del país, ha fet que a hores d'ara el panorama hagi canviat. Seguim sense tenir un cens dels arxius patrimonials, seguim sense poder accedir a tots els arxius coneguts, però hem de constatar una feina important per part dels arxivers catalans en matèria d'arxius patrimonials. De 1978, de quan data la referència a les dificultats d'accés, a 2016 n'hem conegut més, i s'estan posant a l'abast de l'investigador eines de descripció dels fons, i el grau d'accessibilitat, sobretot per la incorporació en arxius públics, resultat de donacions, dipòsits o comodats, s'ha ampliat. El 2014 se'n comptaven 1.103 (Comasòlivas, 2014: 63). No tenim un resultat òptim, però la situació ha millorat substancialment els darrers anys. En aquest treball mirarem si ho ha fet al mateix ritme la recerca

històrica dels «patrimonios rústicos», o potser és que la diagnosi d'Emili Giralt de focalitzar l'estudi en els patrimonis agraris no era l'«única forma de penetrar en lo más hondo de la realidad agraria».

EL PROCÉS D'ARXIVACIÓ DELS ARXIUS PATRIMONIALS. UNA NECESSÀRIA RECERCA PDEPENDENT DE FER

De la mateixa manera que, encara a final del segle XVIII, s'inclouïa un anunci al *Diario de Barcelona*, adreçat als «señores alodiales, decimadores...», per part d'un «mozo hábil e instruido en el ramo de cabrevaciones», per, sense plet, regirar l'arxiu i cercar els drets probatoris per actualitzar el capbreu (P. Vilar: III, 503), els senyors útils i propietaris de terres feia temps, segles, que contrastaven aquesta pràctica amb l'arxivació dels seus pergamins i papers. Mentre el «mozo hábil e instruido» prometia confeccionar el capbreu i el llevador de rendes, els senyors útils encarregaven la confecció de llibres mestres o llibres d'arxivació per defensar els drets del domini útil.

S'han assenyalat alguns aspectes del procés general d'arxivació que porten a terme els senyors útils i propietaris de terres (Gifre; Matas, i Soler: 2002), almenys des del segle XVI, i també les raons per les quals els titulars del domini útil, sobretot per no veure reduïts o erosionats els seus drets, han de guardar la documentació probatòria, els títols de dret (Gifre, 2008: 191-205). Ara caldria estendre la mostra dels arxius estudiats, tant en la geografia com en la cronologia.² I, sobretot, i més important, caldria comprovar les hipòtesis.

El patrimoni acumulat per Pius Andreu i Fontdevila (1714-1779)³ era, sens dubte, un dels més grans, si no el més gran, del corregiment de Girona en la seva època: acumula cases a la plaça de l'Oli i a la de les Cols de Girona, té casa a la Boqueria de Barcelona, disset masos situats entre l'Empordà, el pla de Girona i la Vall de Cornellà, i delmes, o terçons de delme a Torroella, Ruplà,

2. Per la toscana, en un altre tipus d'arxius, de les grans cases nobles, s'ha apuntat que el gran moment de l'arxivació, en clara relació amb el fideïcomís, es produeix en el segle XVIII (INSABATO, 1997). Pel que sabem, un bon nombre dels llibres mestres dels arxius patrimonials també daten del segle XVIII. Vegeu BOSCH; GIFRE (1998).

3. BC. Ms. 2867. És consultable a <http://ddd.uab.cat/record/8003>, donem la data de mort de 1779 tal com figura en el f. 2v, encara que en el 3v es doni la data de 1777.

Madremanya, a més del domini directe de Torroella de Montgrí comprat a la batllia reial el 1702, a banda, és clar, de molts censals. Disposava d'un patrimoni extens, en bona mesura forjat pel seu pare, el mercader Esteve Tomàs Andreu i Benages (1686-1754) i amb anterioritat pel seu avi, Esteve Andreu, també mercader de Girona. La necessitat de tenir a mà els títols d'un patrimoni format per la via de la compra porta a redactar un llibre modèlic pel que fa a l'arxivació de la documentació patrimonial.

Cada element patrimonial té un número assignat, que correspon al lloc que ocupa a l'arxiu: «És tret dit acte, se troba en mon arxiu en lo tercer llibre», «lo acte se troba tret y en lo arxiu de dit Andreu en lo llibre 4», «dit acte és tret y se troba en mon arxiu en lo lloch de número 1». Després d'aquests encapçalaments, a sota, figuren els diferents documents relatius als drets sobre el patrimoni, també numerats.⁴ D'altra banda, sabem, per altres entrades, que les compres anaven acompanyades de la documentació probatòria de drets sobre el bé adquirit. En un cas, però, hi ha una transferència en l'altra direcció, potser perquè es tractava d'una compra a carta de gràcia, com a resultat d'una concòrdia. De la compra del terço de Rupjà i del mas Furgell, de 23 d'octubre de 1722, comprada a carta de gràcia al marquès de Benavent, s'assenyala l'època de la recepció de la documentació: «En poder de dit Francisco Busquets, notari, als 6 de desembre 1724, època firmada per dit il·lustre sr. marquès de Benavent, a favor de dit Andreu de tots los papers que li entrega dit sr. Andreu que, ab la dita concòrdia, li havia promès de entregar. És dita època en lo arxiu de dit Andreu, tras la mateixa concòrdia y en número 1». I encara una altra època dos anys més tard, el 6 de desembre de 1724, a fi de deixar constància de la transferència documental, que fa al marquès de Benavent, «de diferents actes y escriptures privades li entregà, consta de dita època al arxiu signada de número 6».⁵ Aquestes dues èpoques demostren la importància que per als Andreu tenia la documentació, i, sobretot, que calia anar al

4. *Ibidem*, f. 27r, 31r, 34r.

5. *Ibidem*, 59r. La compra del dret de lluir i quitar la fa Pius Ramon Andreu el 15 de juliol de 1774 per 7.000 lliures. Com és habitual, no en trobem referència a l'arxiu del marquès de Benavent; si més no, allò que ocupa el marquès és la compra de la casa al carrer Escudellers, potser els diners percebuts d'aquesta venda van servir per portar a terme les obres que necessitava. RIQUER (1979), p. 282-284.

notari per fer-ho constar i anotar-ho al llibre d'arxivació. L'habitual, però, és el que s'esdevé en el mas Arbonès de la Tallada. Va ser comprat l'1 de març de 1720. En referir-se a la documentació, s'escriu: «En los papers de dit mas hi ha un plech de actes que han servit per la defensa de la causa que aportava Salvador y Francisco Carreras y Arbonès contra don Pio Andreu sobre lo mas Arbonès de la Tallada, quals papers són en lo arxiu signats de número 16».⁶

Val la pena retenir diferents elements d'aquests llibres d'arxivació: primer, l'aspecte funcional de l'arxivació serveix per defensar drets, una arxivació sistemàtica, numerada, que, ho aventurarem, correspondria a calaixos o armaris diferents. Per aquesta documentació sabem que hi havia dos dipòsits documentals, quan es fa referència a «l'arxiu patit en número 1», on són guardats els papers de les cases de la plaça de les Cols de Girona.⁷ Al costat d'aquesta documentació d'asseguració de drets patrimonials, sobre delmes i parts de delmes, dominis directes i dominis útils, figura una altra documentació relativa a la gestió, que no es transferenceix encara que es vengui, a menys que s'encarregui el deute al comprador: són els llibres i llibrets de censals, en tant que creditor censalista, però també com a deutor, ordenats per mesos de pagament. I el llibre d'albarans on, bàsicament, per patrimonis o per senyors directes, també figuren els censos i les prestacions degudes.⁸

La situació en un altre important patrimoni del corregiment de Girona, en fase d'expansió i creixement (M. Bosch, 1993), permet il·lustrar-ho. El 3 d'agost de 1759 mor Martí de Carles i Teixidor. El seu fill Martí de Carles i Quintana pren possessió dels béns el mateix dia, fet poc habitual, i reclama l'herència de l'avi, el qual havia posat fideïcomís i, per tant, invalida el darrer testament del seu pare en què deixava usufructuària la seva mare i designava hereu el seu germà Josep i, en la línia successòria tots els altres germans, ell quedava el darrer. La vídua, Teresa de Quintana, reclama els seus drets en qualitat d'usufructuària, segons que figura en el testament del seu marit, obert, també amb molta rapidesa, el 4 d'agost.⁹

6. *Ibidem*, 61r.

7. *Ibidem*, 131r.

8. *Ibidem*, *Llibret de Esteve Thomàs Andreu de Gerona y per notas, comensant en lo primer die del mes de jener del any mil set-cents trenta y sinch, dich a 1 de jener de 1735*, a sota: «Serveix també per lo any mil set-cents trenta y quatre, dich 1734», f. 218r. O el *Llibret de albarans de tot lo que tocarà a pagar a mi Esteve Thomàs Andreu, comensant al primer de janer de 1716*, f. 290r.

9. AHG. Torroella de Montgrí 393 (1759): f. 507r-521v, i següents.

Mare i fill prenen possessió dels béns amb testimonis i presència notarial. El conflicte passa a l'Audiència, i el 17 de novembre de 1759 nomena el batlle de Torroella de Montgrí segrestador dels béns del patrimoni Carles.¹⁰ Gairebé al cap de quatre anys, el 3 de juliol de 1763, Martí de Carles signa àpoca, en qualitat d'administrador nomenat per l'Audiència el 23 de març de 1763, a Joan Fuster, pagès i actuant com a batlle, que fou administrador del patrimoni dels béns que van ser inventariats, a la notaria de Torroella el 29 i 30 de gener de 1760, dels grans, la vacada de 35 caps, l'euguassada de 29; 17 bous d'arada, 341 caps de bestiar de llana..., i el que ens interessa destacar:

Nono, llibretas y papers de arrendaments dels masovers. Lo llevador o llibreta dels censals que cobra casa Carles. Lo llevador del delme de la comanda de Ayguaviva de Palafrugell. Los papers que tenia firmats de arrendament don Martí Carles y Teixidor als masovers de las heretats de la Vila, Ral y mas Carles, junt ab lo del majordom de la Closa Pageda y euguasser.¹¹

Per a la gestió del patrimoni, és a dir, per al dia a dia, al segrestador només li calien els contractes d'arrendament dels masos i el llevador dels censals. Aquesta és la documentació necessària per gestionar el patrimoni en mans del segrestador judicial. No en necessitava d'altra.

El 14 de febrer de 1767, després d'haver posat fi, amb una concòrdia, al plet que mantenia amb la seva mare i el seu germà, Martí de Carles signa àpoca dels béns rebuts, entre els quals la documentació:

Item, quatre caixas dolentas dins de ellas se encuentran los actes y papers fahents per la casa de Carles, Teixidor y Marquès. Ítem, un llibre de baqueta de mascòbia ab son pany y clau, en lo qual se troban continuats alguns actes de casa Carles. Ítem, tres llibres, lo un de notas per saber únicament las diadas y anys y en poder de quin notari se troban las escrituras de las casas de Carles y Marquès y alguns actes fahents per dita casa de Carles y altres dos de notas. [...] Ítem, dos arquillas de fusta dolentas, dins de una hi ha alguns papers. [...] Ítem, los actes de censals

10. La data del nomenament de segrestador dels béns del patrimoni Carles figura en un requeriment de Narcís Planas, botiguer, familiar del Sant Ofici, al batlle de Torroella de Montgrí, AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 338 (1760), f. 157r.

11. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí: 395 (1763), f. 489v.

de la servitud laical. Ítem, los privilegis de la casa de Texidor de ciudatà y caballer. [...] Ítem, tres plechs de papers volants y actes fahents per las casas de Carles, Marquès y Teixidor, entregats per don Joseph de Carles. Ítem, un plech de differents trasllats de las causas que se seguian per la casa de Carles, a excepció del de la causa que seguia Martí Fina contra Sufficiència y Mariano Pagès com a tudors de don Martí de Carles y Texidor. [...] Offerint-se dit senyor otorgant en cas de tenir en son poder alguns actes fahents per dit don Joseph de Carles, entregar-los, y que en cas est en tinga de fahents per ells dit don Martí de Carles, se reserva lo dret de demanar-los, segons tot està estipulat ab dita concòrdia.¹²

Aquestes dues situacions, la dels Andreu i els Carles, posen de manifest la importància documental per a la defensa i la gestió dels patrimonis agraris. Són dues situacions de la segona meitat del segle XVIII, són dos grans patrimonis. El plet plana sovint darrere moltes actuacions personals i patrimonials. L'arxivació dels títols de propietat és la salvaguarda del patrimoni, en el cas dels Andreu; per a la gestió de les rendes patrimonials calen altres documents que no són ressenyats en els llibres d'arxivació, però que són imprescindibles per percebre les rendes.

Hi ha, però, en el cas de l'arxiu patrimonial Carles, un fet significatiu que fa reflexionar sobre la representativitat de la documentació patrimonial. La diferència familiar sobre l'herència de 1759 a 1766, acabada en conflicte obert, registrada en els protocols notariais, no ha deixat rastres documentals en el fons patrimonial o almenys no ha arribat als nostres dies. Amb la qual cosa hem de preguntar-nos si tot el que apareix als fons patrimonials era objecte de custòdia, o ¿allò que sortia de la normalitat era eliminat? Els fons de casa Carles, la segona família, segons la contribució territorial de Girona de 1875 (Congost, 1981: 217) i més tard, ha estat depurat i no ha conservat la documentació relativa al conflicte familiar. Caldria saber si aquesta ocultació es deu als mateixos hereus de la família o ha estat obra dels seus successors, el bisbat de Girona que en va rebre les propietats i l'arxiu en extingir-se la família Carles i Ferrer el 1918, amb l'objectiu d'eliminar el conflicte familiar i hereditari. I també ens hem de preguntar si aquesta pràctica es pot generalitzar.

12. AHG. Notaria de Torroella de Montgrí, 399 (1767), f. 116r i v.

TRAJECTÒRIES FAMILIARS I PATRIMONIALS

Des de fa un temps, abunden entre els usuaris d'arxius, sobretot en els diocesans i notariais, els genealogistes. Establir la genealogia ha estat una pràctica primerenca i habitual entre els que han fet recerca en els arxius patrimonials. Conèixer la genealogia permet entendre la successió patrimonial, és una veritable brúixola per navegar entre els documents patrimonials. L'estudi del patrimoni explica la successió i les decisions preses pels hereus. Sovint, massa sovint, la recerca genealògica ha divergit de l'estudi de l'evolució dels patrimonis: eren recerques diferents. Finalment, l'antropologia (Roigé, 2010: 32-33), la demografia històrica i la història agrària han tendit a convergir.¹³ Això que ha costat tant a la recerca acadèmica, amb les limitacions, però tenint molt clar l'objectiu, queda plasmat en el llibre que sobre la trajectòria de la casa Heras d'Adri escriu Miquel Heras de Puig el 1857 (Heras, 1857; Bosch; Ferrer, 2000). Valdria la pena aprofitar molt més aquesta feina dels genealogistes (Viader, 2004; De Puig, 2016), sobretot per la informació que aporten a la història demogràfica i social (Congost; Gifre, 2004; Ferrer, 2007: 87-91, 189-240).

Els medievalistes recorden que les normes de funcionament del matrimoni, la successió i l'herència, no sempre han estat com les hem conegut. Que el dret familiar és suficientment versàtil, fins i tot quan encara no estava establert, com a resultat de diferents consensos socials, familiars i comunitaris. Lluís To (To, 2010) ho posa de manifest amb una mostra de 415 contractes matrimonials escriturats a Amer entorn de 1300, quan no sempre l'heretament del primogènit baró es complia, sinó que hi havia altres elements que podien alterar aquesta norma. Estem en els orígens de la institució de l'hereu, les reflexions d'aquest treball posen en relació, una vegada més, la formació del dret i la realitat social. Un dret, que es concretarà en les corts cinc-centistes, es posa al servei de les cases principals: «Zelant la conservació de las casas principals» comença la constitució de 1585 que estableix la llegítima en la quarta part dels béns del patrimoni (Mikes; Montagut, 2016).

13. «No és per simple curiositat genealogista que val la pena d'estudiar el desenvolupament biogràfic i familiar dels Bruna, sinó pel que aquest pugui tenir de valor típic i representatiu de l'evolució d'una part de la pagesia catalana durant aquell temps». E. GIRALT (2001), p. 262. No sabem quants francesos arribats abans de 1640 passaren de mossos a masovers i a propietaris de mas; la trajectòria familiar del segle XVIII, en canvi, sí que es deu acostar a «una part de la pagesia catalana».

Un pas més el configuren aquells treballs que han fet de l'estudi de l'evolució de la família i el patrimoni familiar no sols un estudi de cas, sinó una il·lustració relativa a un sector social. És l'estudi, per exemple, de l'evolució dels Padró d'Igualada entre 1642 i 1862: un cas d'ascens social durant l'antic règim que passa pel comerç i el préstec a censal, l'exercici del dret i la notorietat en forma de privilegi nobiliari. L'autor destaca entre les motivacions del seu treball el fet que «el protagonisme de la família s'ha difuminat per donar pas a una perspectiva col·lectiva» (J. M. Torras, 1976: 14). I tot això a partir de documentació notarial i parroquial. Els estudis que han disposat d'un fons patrimonial poden completar la visió amb l'accés a fons notariaus, municipals o parroquials, i ho han de fer, però parteixen d'un avantatge comparatiu decisiu: tenen la documentació aplegada, sovint ordenada i classificada en llibres mestres o d'arxivació, espèculs en els fons de la noblesa, que faciliten enormement la recerca. Per a l'investigador, la documentació patrimonial suposa un gran estalvi de temps.¹⁴ Haurà de tenir en compte, però, que només resta la documentació relativa al patrimoni final i que no sempre hi ha tota la documentació que la família i el patrimoni han generat.

D'altra banda, tot historiant la família Vigo, s'estableix una història de la Cerdanya dels segles XVIII i XIX, on els fonaments de la «casa» i el sistema d'hereu fan possible l'existència d'uns notables rurals. El curs de la família, i les aliances familiars, a banda i banda de la frontera cerdana, així com els seus negocis, porten l'autor a exposar, una altra vegada, que la trajectòria familiar de la família Vigo és representativa de la història de les «cases» cerdanes (A. Balent, 2003). La història d'època moderna d'Andorra traçada per Oliver Codina (O. Codina, 2004) deu molt a la consulta de l'arxiu patrimonial de la família Areny d'Ordino, en menor mesura el de la casa Rossell.¹⁵ L'estudi, especialment dels llibres de comptes,¹⁶ permet traçar la conjuntura econòmica de la vall. De com el ferro del primer

14. Un historiador italià, estudiós d'una documentació particular, diu d'haver-se estalviat de consultar els arxius notariaus en tenir accés a aquests fons: «Il ricorso agli archivi notarili si è rivelato invece superfluo, in quanto esiste nel fondo Sullam copia di tutti i documenti riguardante acquisizione e trasferimenti di proprietà». LAZZARINI (1990), nota 28, p. 16-17.

15. El buidatge dels llibres de companyia proporciona més de 40.000 transaccions. Vegeu O. CODINA (2004) p. 156, nota 165.

16. Que tot i no recollir tota la comptabilitat de la casa, només els creditors i els deutors, ofereix una imatge suficient del negoci. «Les livres n'avaient pas pour finalité d'établir une balance comptable totale de l'activité de la maison. Il s'agissait de suivre les créanciers et les débiteurs au cas par cas, cela excluait les ventes acquittées rubis sur l'ongle». CODINA (2004) p. 221.

quart del segle XVII facilita l'entrada en circuits comercials al nord (Tolosa) i al sud (Lleida) de la vall, al creixent pes del bestiar de llana a mitjan segle XVII. Andorra esdevé un important centre de redistribució comercial, també en els mesos d'hivern. I tot plegat és possible amb l'estudi de l'important fons Areny d'Ordino.

TRAJECTÒRIES NOBILIÀRIES

La història de la noblesa catalana compta amb treballs de referència. *Quinze generacions d'una família catalana* de Martí de Riquer (1979) és una bona mostra del que els erudits escrivien per donar a conèixer el passat als hereus de títols nobiliaris. Una veritable obra literària centrada, sobretot, en aquells aspectes qualitius que el fons d'arxiu li permet i li agrada mostrar a l'autor. Traça l'evolució del patrimoni i les famílies, des d'una visió cultural, però on la materialitat, poc evident en el llibre, és darrere de les decisions.

Tota una altra línia de recerca ve marcada pels estudis de la noblesa catalana on el patrimoni i la família van de bracet. El títol importa en la mesura que el patrimoni i les gestes personals hi han portat. En bona mesura, el treball sobre la família dels Sentmenat (Serra, 1975) marca el punt de partida d'una altra mena de treballs: sobre els Llupià i les famílies que hi entroncaren (Fernández Trabal (dir.), 2006) o els Desvallés (Fernández Trabal, 2013). Tots tres treballs tenen molts elements en comú, bàsicament que han estat el resultat del buidatge dels arxius específics de les famílies: el Sentmenat és dipositat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó; el del marquès d'Alfarràs que conté el dels Desvallés-Llupià, en canvi, resta en mans dels descendents a Viladellops, tot i que els pergamins han estat dipositats a l'Arxiu Nacional de Catalunya, en el que és un interessant cas de col·laboració privat-arxiu. L'anàlisi d'aquestes documentacions i la història dels arxius que el van generar explica molt de la noblesa i de la història de Catalunya.

DEL NEGOCI A LA TERRA

La documentació patrimonial ha facilitat recerques que han permès seguir generacions familiars durant segles (Gifre, 1998; Del Campo, 2000). Per a la baixa edat mitjana, alguns historiadors han utilitzat documentació nobiliària, altres de la pagesia i altres de famílies que han evolucionat en les activitats productives.

La trajectòria dels Bell·lloc de Girona durant la baixa edat mitjana, dels Andreu en el XVIII també a Girona, la dels Padró d'Igualada i tants d'altres patrimonis coincideix en el trànsit efectuat: de l'ofici, pellissers són els Bell·lloc del segle XIII, el mercadeig, la botiga i el crèdit (violaris en el XIV, censals: sempre) acaben per consolidar un important patrimoni agrari (els Bell·lloc ja en la segona meitat del XIV, els Andreu des del començament del segle XVIII), diversificat pel que fa a les rendes: tant participen en delmes, compren senyories i dominis directes com disposen de masos i terres que cedeixen a parceria o en establiment a rabassa morta en zona de vinya. Hi ha rendisme en el segle XIV en el cas de la família Bell·lloc; en cap cas, però, «no es pot prendre en absolut com l'absència d'activitat productiva» (Fernández Trabal, 1995: 415). Afirmació que es pot generalitzar a altres patrimonis i famílies. El mateix llibre d'arxivació de Pius Andreu n'és un exemple significatiu.

La trajectòria de la família Torelló d'Igualada és especialment significativa.¹⁷ En una primera etapa de 1691 a 1794, els orígens paraires i la draperia igualadina de la primera generació, amb treball domèstic inclòs, uns fabricants sense fàbrica¹⁸ a mitjan segle XVIII, portaran a comprar llana d'Aragó i la vendran manufacturada a Castella i Madrid, en el marc de la diàspora comercial catalana (J. Torras, 2007). La segona part d'aquesta història és explicada per Pere Pascual. De 1820 a 1930, els quatre hereus es desentendran plenament del passat industrial. Dues importants herències, rebudes el 1840 i el 1914, porten la família Torelló a convertir-se en rendistes. La gestió d'un patrimoni de 755 hectàrees, entre la Segarra i el Solsonès, eminentment cerealícola, juntament amb l'exercici de l'advocacia, posen de manifest que en l'era daurada de la indústria, hi havia qui li donava l'esquena, no sense deixar de formar part de l'elit igualadina (P. Pascual, 2000).

Altres trajectòries, de les quals s'ha pogut seguir diferents generacions, han mantingut la relació amb la terra. A la història dels Salellas, del veïnat de Salelles a Cruïlles de 1322 a 1935, explicada pel notari Puig Salellas, s'exposa el trànsit d'una família i un patrimoni, que veurà incorporacions importants, fins a set masos, en els més de sis segles que permet estudiar el seu arxiu patrimonial. I

17. L'arxiu patrimonial va ser adquirit per la Universitat Pompeu Fabra el 1998. Inventariat en bona part per Pere Pascual, es troba dipositat a l'Institut d'Història Jaume Vicens Vives de la mateixa universitat.

18. «En la documentació utilitzada, el terme “fàbrica” designa fonamentalment un procés. No implica, doncs, ni exclou tampoc la integració de feines en un local, de fet, en aquesta època, a la “fàbrica” dels Torelló corresponia un procés de treball molt dispers: pròpiament no hi havia fàbrica, en l'accepció del mot que després ha predominat». J. TORRAS (1987), p. 155.

com, finalment, encara que mantingui el contacte amb la terra, de la qual en rep la renda, es trasllada a Girona el 1897, arran del casament entre l'hereu, Melitón Salellas, i Mercè de Llobet i de Pastors. L'autor exposa una evolució marcada per l'estabilitat i l'ampliació patrimonial derivada d'herències, per via de substitució fideïcomissària, i la transmissió en bloc pel sistema d'herència.¹⁹ A remarcar el paper que juguen els capítols matrimonials, «negoci jurídic complex», per assegurar la continuïtat i els censals, «negoci jurídic decisiu», per fer front a les contingències més diverses. Quant a la gestió, els pactes de masoveria són l'opció presa (J. M. Puig Salellas, 1996).

TRAJECTÒRIES PAGESES I MERCAT DE TERRES

El mercat de terres ha estat central en la historiografia agrària europea. A Catalunya, malauradament, les recerques s'han centrat, sobretot, en la baixa edat mitjana. Lluís To hi ha dedicat sengles estudis (To, 2005*b*, 2008) i n'ha traçat l'evolució bibliogràfica (To, 2005*a*). Sobretot, ha mostrat, metodològicament, la importància que tenen els capbreus per a l'estudi del mercat de terres. Als senyors directes els interessa saber en tot moment qui són els possessors del domini útil i, des de la notaria, si pot ser de destret millor, controlar els moviments que es produeixen en tant que perceptors de lluïsmes. Seguint l'estela de G. Bois, M. Aventín (1996) dedica una bona part del seu estudi als diferents mercats: mercat de terres, mercat de rendes, on diferencia censos i censals, per exemplificar amb el procés de desmembrament del mas Mir de Llinars culminat el 1595, en el que és la resultant d'una suma de contingències familiars i problemes derivats de l'endeutament. La seva conclusió no pot ser més evident: les conjuntures familiars juguen un paper tant o més important que les conjuntures econòmiques desfavorables per entendre l'evolució dels patrimonis agraris.

L'anàlisi dels fons patrimonials de senyors útils i propietaris de terres aporta moltes dades, algunes de la conjuntura agrària, però sobretot, com ha mostrat Aventín, permet posar en relació tots els elements que influeixen en el mercat, tam-

19. El final del patrimoni Areny Plandolit és l'altra cara, a la darrerria del segle XIX, fou dividit en nou parts desiguals com a resultat del plet successori. Vegeu CODINA (2004) p. 92. Sobre els canvis en el sistema d'herència en el segle XIX, vegeu L. FERRER (2006).

bé els familiars. El buidatge dels llibres mestres o llibres d'arxivació permet establir la incidència del mercat de terres en la formació/disgregació de patrimonis agraris (Gifre, 1999, 2014). És una visió concreta, de la qual es fa difícil extreure generalitzacions sobre conjuntures; ni més ni menys, però, que altres indicadors utilitzats.

SOBRE DIFERENCIACIÓ PAGESA I ELITS RURALS

Els arxius patrimonials són, majoritàriament, de senyors útils i propietaris de masos. Els quals, ja en els segles XIII i XIV, es diferenciaven de la resta dels veïns de la universitat o parròquia per l'accés al domini útil de la terra (C. Cuadrada, 1994). Un fet que els comporta, de manera molt majoritària a la Catalunya vella, tenir en conseqüència la condició de remences. No oblidem, però, que només es podia redimir qui tenia el domini útil de terres i masos (R. Lluç, 2014). Aquí rau, en origen, bona part de la diferenciació pagesa: l'accés al domini útil (P. Ortí; L. To, 2014), que comportarà, abans i després de 1348, la càrrega d'alguns mals usos (R. Lluç, 2009). La servitud, en una societat rural majoritària, no serà obstacle per al progrés i la millora de les condicions materials d'existència, ni tampoc per accedir a la notorietat dins la comunitat. En les guerres pageses del segle XV, l'opció per les institucions de la terra o el rei comportarà una fractura de l'elit pagesa, remença: n'hi haurà al costat de la monarquia, com els que es trobaran a la força de Girona el 1462, si bé no tots tindran ni la trajectòria, ni la mateixa opció, i n'hi haurà que consideraran que el temps de la servitud havia de quedar enrere (E. Serra, 2010). La sentència arbitral de Guadalupe, més redefinició feudal que arbitral, deixarà pas a una etapa marcada per l'adaptació al nou sistema senyorial i feudal: el delme i els censos quedaran on eren, l'emfiteusi al seu lloc, la jurisdicció inqüestionada, i el domini útil en condicions d'aprofitar el marc polític i legal per créixer (P. Gifre, 2011).

D'aquests senyors útils i propietaris de masos (P. Gifre, 2012), que n'aglevaran d'altres, masos rònecs, per matrimoni o herència, o com a resultat del mercat de terres, en una societat que ho és tot menys immòbil, uns acumularan mentre que altres s'arruïnaran; i s'acabarà per donar lloc a una elit pagesa, rural, que mantindrà, o no, la residència al lloc on figurarà la propietat (R. Congost; P. Gifre, 2002). I que optarà per cedir la terra a masoveria, almenys des del segle XVI, o abans, i percebre la renda en espècie,

sense optar pel que ha estat la norma en les societats agràries atlàntiques, cosa que li permetrà d'acudir al mercat segons les seves convinences. Un grup social pagès que aprofitarà les oportunitats de negocis (la inversió en censals, o també en arrendaments de drets feudals) i les adversitats que la biologia li presentarà per mantenir-se, ampliar el patrimoni o quedar engolit per altres pagesos que hauran pogut afrontar les adversitats de la conjuntura en millor posició (A. Furió, 2007). Aquests mateixos pagesos s'integraran també en les institucions comunitàries i en seran, sovint, els representants més significatius, i això tant en valls de muntanya (la Vall d'Aran, Andorra, el Pallars, la Cerdanya o la Vall de Ribes) com en terres de la plana, on els béns comunals seran un element de cohesió, però també de conflicte. La diferenciació pagesa, derivada de l'accés al domini útil, no és obstacle perquè aquests senyors útils i propietaris de masos vulguin significar-se davant la comunitat: són designats per als oficis de la universitat i l'obreria parroquial. Són part activa de la comunitat abans que l'obtenció de privilegis de ciutadans honrats o de nobles no els situï en un nivell superior.

LA GESTIÓ I L'ADMINISTRACIÓ DEL PATRIMONI

Si hi ha una documentació que ha estat treballada amb precisió i detall és la que fa referència a la gestió i l'administració dels patrimonis agraris. Des dels anys seixanta i fins a la crisi econòmica de 1973, els estudis dedicats al creixement econòmic, i també l'agrari, van dedicar molts esforços a quantificar la producció i la productivitat. A Catalunya, com que no hi havia dades generals, calia anar a comptabilitats particulars. Al mateix temps, sobretot en estudis de medievalistes, la producció per al mercat i el desmentiment de l'autarquia del sistema de mas, relaciona producció agrària i mercat. I, en bona mesura com a resultat de debats internacionals, s'apunten altres mercats: a banda de la producció agrària, el del crèdit i el del treball. Més endavant, sobretot per indicacions ensenyades per Ramon Garrabou, i la discussió sobre el capitalisme agrari, la gestió patrimonial, primer a partir de comptabilitats nobiliàries, però també pageses, apunta elements de discussió que qüestionen el suposat caràcter feudal, i per tant retardatori, de la parceria o de l'emfiteusi com a formes de gestió de patrimonis agraris. La gestió directa, però també la parceria o la masoveria, comptava amb treball assalariat.

La comptabilitat, reflex de la conjuntura agrària i dels mercats

En un llibre que aplega diferents contribucions sobre les comptabilitats de senyors i pagesos (E. Saguer; G. Jover, i H. Benito, 2013), Jordi Planas i Enric Saguer apunten que tenen un gran potencial com a font documental per a la història agrària, i assenyalen tres àmbits en els quals han aportat dades rellevants: la producció i la productivitat, el mercat de treball i l'evolució dels salaris i les formes de gestió de les explotacions (J. Planas; E. Saguer, 2013: 277). Ells ho centren en els segles XIX i XX; aquí mirarem d'anar una mica més enrere, no pas gaire, ja que poques aportacions podrem referir en aquest àmbit per a la baixa edat mitjana i el segle XVI. Hi ha encara altres aspectes que, des de les comptabilitats, permeten concretar apreciacions que fonts generals han apuntat, posem per cas, i només d'exemple, el pes de la fiscalitat on s'usen, entre d'altres, alguns treballs que més avall seran ressenyats (R. Vallejo, 2008; P. Pascual, 2008).

Producció

El primer número d'*Estudis d'Història Agrària* portava un dossier sobre «Producció, rendiments i productivitat agrícoles a Catalunya (segles XVII a XIX)». A la introducció que presentava el dossier es reclamava l'estudi de les fonts de tipus privat per estudiar la productivitat agrària. Es defensava el seu ús perquè no es reduïa a les grans explotacions. Tot i que es feien evidents les limitacions de caràcter geogràfic i cronològic, es proposava «procurar de revalorar la informació que aporta aquest tipus de documentació (comptabilitats pageses i documents d'arxius familiars) en relació amb els fenòmens de producció i productivitat» (1978: 119). No és estrany que en aquest primer número hi hagués un article de B. H. Slicher van Bath (1978: 11-21).

El mateix any, en un estat de la qüestió dels estudis d'història agrària a Catalunya centrat en les relacions socials i l'evolució econòmica, en diferents moments de l'escrit es reclama la necessitat d'estudis puntuals de comptabilitats pageses per, entre altres aspectes, «reconstruir les fluctuacions de la producció», determinar «en quin moment l'esquema productiu català d'origen medieval apuntaria fenòmens de canvi vers un nou model productiu», després de constatar, el 1978, que «els estudis relatius a la producció i als rendiments al camp català als segles XVI i XVII són encara molt escassos», per lamentar-se que «la

documentació s'ha mostrat parca –sobretot per abans del segle XVIII– en sèries llargues de comptabilitats pageses»; i per al segle XIX: «Al marge de les dades procedents dels organismes estatals, una altra via per abordar el problema de les fluctuacions i nivell de la producció i del rendiment és la utilització de les comptabilitats privades. Aquest tipus de documentació planteja tota una sèrie de problemes, com els de la representativitat, però en canvi ofereix moltes més garanties d'exactitud... Pensem que són un reflex ben fidedigne de les fluctuacions conjunturals de la producció i que quan informen sobre la llavor sembrada possibiliten conèixer amb molta exactitud els rendiments» (Garrabou; Serra, 1978: 53, 65, 71, 76, 77).

Els dos treballs abunden en el mateix: la necessitat de disposar de dades concretes de producció i de productivitat per avançar en les conjuntures i fluctuacions de les collites. També feien evident el seu caràcter únic, el problema de la representativitat, i la impossibilitat de generalitzar (Giralt, 1978: 26).²⁰ Però és a nivell local que es poden concretar aspectes d'abast molt més general. L'estudi de la finca de cal Bruna, al Penedès, s'ha convertit en un referent de primer nivell de l'expansió de la vinya en el segle XVIII;²¹ de fet, de les condicions tècniques (ro-

20. Aquestes reflexions venen a tomb amb l'enquesta portada a terme a França per E. Le Roy Ladurie i J. Goy, bàsicament a partir de l'evolució dels delmes. A Catalunya, majoritàriament, el cobrament del delme era arrendat en subhasta per períodes de dos o tres anys, fet que matisa l'estudi de les fluctuacions de collites. A Itàlia, en els mateixos moments, el número 39 de la revista *Quaderni Storici*, corresponent als mesos de setembre/desembre de 1978, publicava un dossier sobre «Azienda agraria e microhistoria». Carlo Poni redacta la introducció on posa de manifest la vàlua de les fonts «patrimonials»: «Tuttavia quello che le fonti aziendali perdono in lunghezza guadagnano o possono guadagnare in senso orizzontale. Un anno in una serie decimale non è che un numero e riflette solo la produzione del grano, l'unico prodotto decimabile. Le nostre fonti permettono di costruire, in alcuni casi e si apure per periodi troppo brevi, una congiuntura più complessa. Più ampio è il ventaglio dei prodotti registrati». Vegeu C. PONI (1978), p. 803. El 1980, el dossier del número 43, va en una línia semblant: «Azienda e produzione agraria nel Mezzogiorno», on Aurelio Lepre constata, però, la dificultat per trobar documentació pagesa: «Se esiste una documentazione di una certa ampiezza sulle aziende agrarie appartenenti a patrimoni feudali o ecclesiastici, essa è invece molto scarsa per le aziende contadine piccole e medie». A. LEPRE (1980), p. 27. El mateix es constata per a Mallorca, sobretot pel que fa a comptabilitats, on no abunden les d'origen pagès. G. JOVER; J. PONS (2012), p. 187-191.

21. «L'estímul dels preus alts va condicionar la persistència i encara l'increment de la producció de cereals registrada a la finca de 1758 a 1790. Observació important, perquè explica alhora com la colossal expansió vitícola de l'època s'orientà cap a una revalorització de noves terres –en molts casos, de qualitat inferior– sense detriment de la producció de gra, que s'havia

tació biennal, formiguers), econòmiques (la producció de vi per al mercat), socials i jurídiques (masoveria, rabassa morta) de la transformació (Giralt, 1960, 2002).²² El mateix Vilar s'havia valgut dels llibres de les torres de l'Hospital de la Santa Creu de Barcelona per comprovar l'abast de les transformacions agrícoles del segle XVIII, i posar en relació la producció i els preus, alhora que establir l'evolució dels salaris. I, és clar, també començava per deixar apuntada la riquesa informativa i les seves limitacions: «Aquests llibres de comptes, malgrat llurs desordres i llurs llacunes, són prou complets, prou detallats i prou continus [...], per a ésser molt instructius. El gran defecte d'aquesta documentació és el d'ésser geogràficament restringida. Econòmicament, no podem garantir que un exemple vàlid per a la zona suburbana barcelonina ens informi sobre tot el territori del Principat» (Vilar, 1966, III: 582-583). Hi tornaria uns anys després quan en recopilar un seguit de treballs escrivia: «[...] no hi ha res més necessari que recórrer al fet concret per copsar un procés» (Vilar, 1979: 5-6) i afirmar que els llibres de comptes eren el «prototipus de document objectiu en el qual es pot basar el coneixement concret de les realitats agràries passades» (Vilar, 1967: 761).

En el fons, però, del que es tracta no és d'acumular comptabilitats, sinó d'estudiar-ne el funcionament en tant que part d'unes estructures generals. Així ho fa Eva Serra per al segle XVII quan utilitza una comptabilitat de la Portella a la Noguera (1666-1681), i una font precisa i que caldria tenir molt més present, una liquidació de minoritat de Sant Martí de Maldà a l'Urgell (1642-1653), els comptes de Joan Guàrdia de Santa Maria de Corcó a Osona (1634-1687) i la comptabilitat senyorial del castell de Sentmenat al Vallès Occidental; tot plegat serveix per apuntar l'evolució de la producció i la productivitat en el segle XVII i concretar la crisi anterior a 1640 (Serra, 1978).

Per la seva part, tot i que només pot treballar amb la part de producció que rep del masover, Esteban Canales (1978) demostra que hi poden haver dades de collites, si bé discontinües, de fins a tres segles (XVII-XIX). Encara que no són comptabilitats pageses, el fons de Monacals de l'ACA ofereix diverses compta-

fet indispensable –els preus ho demostren– per la pressió que exercia una població creixent. Heus ací com uns fets de la *microhistòria*, arrelats en l'estructura agro-econòmica del segle XVIII, aclareixen la significació i el perquè d'unes mutacions agrícoles que per llur amplitud i profunditat pertanyen a la *gran història*». E. GIRALT (2002), p. 239-240.

22. Cal utilitzar la versió de 2002, si bé va ser redactada abans de 1964. GIRALT (2002), p. 229.

bilitats que permeten comparar amb els comptes de les torres de l'Hospital de Sant Pau de Barcelona, amb la particularitat que es poden obtenir rendiments per unitat de superfície (Badosa, 1978: 197-198). Unes comptabilitats semblants, de procedència eclesiàstica, permeten estudiar l'evolució de la renda i la producció a la plana de Vic (Sudrià, 1979).

Per al segle XIX, els estudis són més abundants. Assumpció Sopena ha pogut estudiar la producció de dues finques agrícoles del baró d'Esponellà a la Baixada Noguera, entre 1832-1864 (Sopena, 1978). Ramon Garrabou disposa d'una documentació més agraïda²³ que, a banda dels conreus i les collites, dona dades de rendiments²⁴ de tres explotacions de Tomàs Coll a Guissona, Sant Martí i Castellfollit de Riubregós per als anys centrals del segle XIX. És important la conclusió a què arriba sobre les possibilitats de la documentació: «En aquest aspecte el resultat ha estat molt positiu i crec que després de les proves a què he sotmès aquestes fonts queden avalades com un dels mitjans més idonis per abordar els problemes de la producció i la productivitat agrícola en les etapes pre-estadístiques» (Garrabou, 1978: 280). I com veurem tot seguit, també per avaluar el mercat de treball.

D'altra banda, mentre hi ha estudis que no passen de la descripció de la font, sense buscar la lògica de funcionament del sistema de mas (Terrades, 1984: 115-116), altres fan un pas més i assenyalen, en els anys anteriors i posteriors a la revolució liberal, que el sistema de mas és pluricultural, que el mercat és present sempre i tothora,²⁵ i que s'hi porten els romanents una vegada s'ha assegurat la reproducció de l'explotació; aquest ingrés metàl·lic és un fons d'amortització a què està sotmesa tota unitat productiva si vol perdurar: pagaments de dots i lligítimes, despeses relacionades amb la mort o les que

23. A banda de la comptabilitat, la correspondència de l'administrador és molt il·lustradora del seguiment que en feia el propietari.

24. Malauradament, però, no pot comparar els rendiments amb altres treballs. I fa aquesta constatació: «Els estudis peoners d'Emili Giralt i Pierre Vilar han tingut ben pocs continuadors fins ara». GARRABOU (1978), p. 278.

25. En aquesta línia, Enric Sagner reclama l'edició de comptabilitats, «en paper o en qualsevol altre suport [...] perquè poguessin ser utilitzades per respondre preguntes diverses i amb enfocaments diversos», per concloure que «L'estudi de les comptabilitats tant des d'una perspectiva quantitativa com qualitativa té molt camí a fer i és probable que, quan se'n pugui fer un tractament sistemàtic i no només casuístic, aportí indicis molt interessants sobre la relació de les economies familiars pageses amb els mercats». SAGNER (2010), p. 477, 480.

poden provenir d'un litigi judicial (Pascual, 1990: 44-45). Aquest darrer estudi és un exemple del que proposa P. Vilar: del cas, si és ben analitzat, és passa a la categoria (Vilar, 1980).

Mercat laboral

Si bé un bon nombre d'explotacions petites i mitjanes comptaven de manera habitual amb l'aportació de la mà d'obra familiar per fer front a les necessitats de treball, en els pics de treball, o en feines suplementàries, es contractava treball assalariat: permanent o temporal. En el mas Martí de Cassà de Pelràs (Baix Empordà) entre 1643 i 1656 hem trobat anotada la presència de trenta-tres mossos i onze criades (Gifre, 2013: 137). Mentre el salari dels mossos és objecte de debat a Terrades i Pascual (Pascual, 1990: 65), Garrabou va més enllà i planteja el treball assalariat com una aportació imprescindible a la unitat de producció. Les aportacions del treball jornalero són imprescindibles per a les explotacions, ja siguin regentades per pagesos o masovers, en un sistema agrari on el mercat de treball no queda al marge de les relacions de producció capitalistes. És un altre mercat. La presència dels mossos i jornaleros ha estat estudiada a la Catalunya Central (Sanmartí, 1992, 1994),²⁶ on es troba per al mas Sanmartí una mitjana de quatre mossos i una estada general de dos anys (Sanmartí, 1992: 234, 240), i també al Vallès, on, a partir d'una comptabilitat de mas, a mitjan segle XIX, la manutenció representava encara el 64% de la remuneració dels mossos (P. Roca, 2005: 81).

El treball dels jornaleros ha centrat l'atenció de diversos estudiosos, en què es combina documentació patrimonial amb estadístiques generals, a fi de determinar el seu pes en l'empresa agrària en el segle XIX. D'una banda, a partir de l'estudi de diferents comptabilitats, s'estableix l'evolució dels salaris monetaris a Catalunya de 1818 a 1936 (Garrabou; Pujol, i Colomé, 1991).²⁷ Entès el salari com un cost de producció, no pas el més important, però també com un component més dels ingressos que permeten la reproducció de la força de treball (Tello; Garrabou, 2002), tot posant de manifest que hi pot

26. A partir del *Llibra de soldadas i conductas* del mas Santmartí (1835-1872).

27. S'utilitzen diferents comptabilitats: de Tomàs Coll, d'Ivorra, dipositada a l'Arxiu Històric de Cervera, del marquès de Sentmenat, dipositada a l'ACA, d'un diari particular de Viladoms i dels arxius patrimonials Reventós i Codorniu, nota 3, p. 26-27.

haver capitalisme agrari sense proletarització (Garrabou; Saguer, 1996).²⁸ En un estudi de cas modèlic (Garrabou; Ramon, i Tello, 2015) a la Segarra de la darrerria del segle XIX, a partir d'unes llibretes de treballs de 1884-1895,²⁹ es posa de manifest el funcionament del mercat laboral agrari, on mossos i jornalers aportaven el 90% de la força de treball d'una finca de 90 hectàrees. L'anàlisi de la contractació i dels salaris porta els autors a concloure que hi ha una forta integració del mercat de treball agrari a la Catalunya interior (no comparable amb els salaris del Penedès (Tello; Garrabou, 2002), si bé és un mercat molt segmentat, tant per l'edat dels assalariats com per la qualitat de les feines assignades. Així mateix es constata que els salaris percebuts amb prou feines aportaven la subsistència del mateix jornalero, amb la qual cosa era impossible cobrir la despesa d'una unitat familiar. Això posa de manifest, a banda d'obtenir d'altres ingressos que l'abocaven a la pluriactivitat (J. Colomé, 1999; Saguer, 2010: 480-486), que aquests jornalers eren també alhora petits propietaris que complementaven els ingressos amb els jornals que obtenien. De la qual cosa també se'n beneficiava el propietari que els contractava per sota del salari que els permetia la reproducció de la unitat familiar assalariada.

28. S'utilitzen llibretes de treball de Timor (Segarra) de 1884 a 1896 i la comptabilitat del mas Pinell de Torroella de Montgrí (Baix Empordà) de 1878 a 1885.

29. Són les llibretes de Josep Jové, propietari de Timor, Ribera d'Ondara (Segarra), dipositades a l'Arxiu Comarcal de la Segarra. D'entrada, els autors avisen dels «problemes de representativitat», «tanmateix, les "llibretes" del propietari de l'explotació analitzada aporten informacions molt precises i valuoses sobre el funcionament d'uns mercats del treball agrícola sobre els quals sabem ben poc, potser justament per tractar-se d'una font documental que fins al moment ha estat insuficientment utilitzada per la historiografia agrarista. El nostre propietari anotava sistemàticament als seus dietaris totes les tasques dutes a terme a l'explotació al llarg de l'any. Ens dona, per tant, un registre de tots els jornals fets pels mossos, jornalers i treballadors familiars durant el període 1884-1895. En la major part dels casos, la font esmenta el tipus d'activitat realitzada, la procedència dels treballadors contractats i sovint, però no sempre, les remuneracions que percebien. També permet conèixer la dinàmica de les relacions contractuals i detectar el nivell de conflictivitat laboral existent. Per tant, malgrat la limitació de tractar-se d'una sola explotació agrària, l'abundant i rica informació disponible ens permet conèixer millor la complexa dinàmica de l'organització del treball agrícola a la fi del segle XIX, un període especialment interessant atès que a la comarca de la Segarra foren anys de creixement i crisi econòmica vinculats a la pròpia dinàmica del sector agrari». R. GARRABOU; E. TELLO (2015), p. 89-90.

Formes de gestió de l'explotació

La gestió directa dels patrimonis agraris és habitual quan hi ha coincidència entre propietat i explotació. A mesura que s'acumulen propietats, que manca l'hereu o que el propietari deixa de viure a la casa principal, la gestió indirecta és la principal forma de seguiment del patrimoni agrari. En el benentès que ni absentisme ni rendisme no suposen, necessàriament, que el propietari es desentengui de l'explotació.

En un primer estadi, el dels senyors útils i propietaris de mas, tenim pocs rastres documentals de la gestió i l'explotació. A tot estirar, trobem la documentació notarial constitutiva de drets de propietat. Poques vegades hi ha documentació relativa a la gestió directa i l'explotació, al marge de llibres o llibretes on s'anoten els pagaments de censos, o canalars de censals, on apareix la diada en la qual s'han de pagar les pensions caigudes. A vegades, en el que sol ser un llibreta miscel·lània, o llibreta de notes (Gifre, 2013: 132-135), poden aparèixer anotacions comptades «per memòria»: de l'entrada d'un mosso, d'un préstec graciós o d'una venda no cobrada de la qual s'anota la diada, l'objecte de la venda i el preu pactat, sovint amb presència de testimonis. En casos de tutoria de l'hereu menor, les anotacions són més concretes i explícites.

Un cas a part són les anotacions deixades pel pagès penedesenc Pere Bruna per a la segona meitat del segle XVIII, del qual Emili Giralt ha traçat un retrat significatiu: «Pagès mig comerciant, previngut i arriscat, atent a les oscil·lacions del mercat, i amb intel·ligència i capacitat econòmica per a poder beneficiar-se d'aquelles variacions –així se'ns presenta l'hisendat Miquel Bruna–, és un tipus humà que va fer la seva aparició durant el segle XVIII i que moltes comarques de Catalunya deuen a la viticultura» (E. Giralt, 2002: 261). Només a la viticultura? I aporta més dades al retrat. «Una faceta important de la personalitat de Miquel Bruna és l'econòmica. No perquè en les seves notes hi hagués abocat res de teoria o de pensament econòmics, sinó pel seu comportament diari, per la gestió dels seus afers i pel sentit que poden tenir les prolixes dades xifrades contingudes en els seus papers. D'antuvi, l'abundor de dades no constitueix una comptabilitat que permeti conèixer el pas de l'economia de la finca o formular-ne una mena de balanç al cap de l'any. El seu concepte de *benefici* –sense incloure entre les despeses la soldada i el manteniment de la persona que feia aquella feina– faria somriure un tenidor de llibres. Les dades sobre collites, jornals, preus, impostos, etc., hi són

consignades com a recordatori, mirant el passat, i no com a factors orientats al futur» (E. Giralt, 2002: 297). Finalment, una conclusió, «quina mena de pagès era Miquel Bruna? No era l'*agricultor de saló* que el Renaixement va crear i la Fisiocràcia va posar de moda: ell portava l'olor de terra enganxada a les espadenyes. Pel seu nivell de formació era un pagès mitjanament instruït, però amb un bagatge de coneixements força per damunt de la pagesia del seu temps. Bruna era un pagès que coneixia molt bé el seu ofici i l'exercia segons el tradicional ús i costum, que no vol dir rutina» (E. Giralt, 2002: 299). Tota una lliçó de com s'ha de llegir la documentació patrimonial.

Quan s'acumulen les propietats, cal disposar de persones de confiança al capdavant de l'explotació. Aquestes persones tenen dues funcions principals: cobrar les rendes i controlar la força de treball (Garrabou; Planas, i Saguer, 2001: 55-57). Ja siguin familiars capellans, com passarà al mas Santamaria de Serrateix, en fer-se càrrec del regiment del patrimoni entre 1809 i 1830 per una minoritat (Terrades, 1984), o en el patrimoni Salellas de 1854-1864 per substituir l'hereu incapacitat per regir el patrimoni (Puig Salellas, 1996: 409-412), l'habitual és que siguin persones amb ascendència en el territori, pagesos de mas,³⁰ persones lletrades o juristes. Sens dubte, és en els grans patrimonis nobiliaris, com en el Sentmenat (Sala; Saguer, i Garrabou, 1993; Planas; Saguer, i Garrabou, 2002) on s'ha estudiat amb detall la gestió patrimonial, la qual no difereix de l'opció majoritàriament presa pels propietaris de masos. La cessió de les explotacions a masoveria, amb cessió del terç de la producció de grans d'aresta s'imposa com a principal fórmula de gestió patrimonial (Pascual, 2000; Garrabou; Planas, i Saguer, 2001). Només excepcionalment, pel que coneixem, la gestió directa amb treball assalariat es manté a can Codorniu, quan tot i davallar el preu del

30. La gestió directa de les rendes a l'Empordà, a mitjan segle XVIII, Bonaventura de Barutell l'encomana a Fèlix Martorell, adroguer de Torroella de Montgrí, després a Ramon Vidal i Ferrer de Verges, propietari del mas Vidal de Verges i masover d'un mas de Bonaventura de Barutell a la Tallada entre 1744 i 1747, després entra en l'administració Emanuel Cahís, clergue, entre 1748 i 1749, el qual proposa que el succeeixi Anton Quintana, pagès propietari de Colomers; el 1752 ho és Jaume Albert, pagès de Sant Mori. BC. Fons Saudín. Per al segle XIX, «Els administradors i els procuradors dels patrimonis més grans generalment es reclutaven entre els notables locals. No és estrany trobar propietaris rendistes que exercien d'agents de propietaris més importants. [...] En algunes ocasions era l'exercici professional de l'advocacia el que convertia alguns hisendats en agents, puntuals o continuats, d'altres grans propietaris». GARRABOU; PLANAS, i SAGUER (2001), p. 53.

vi, el seu propietari manté l'opció perquè no és de la verema que obté els seus beneficis, sinó de la transformació del vi en vins escumosos (J. Pujol, 1999).

Un darrer aspecte a estudiar és la confrontació entre el que prediquen alguns dels prohoms del canvi agrari i la necessària adaptació a les regles del mercat i les decisions que prenen al capdavant de la seva explotació, fet que permet l'anàlisi del fons patrimonial. Jaume Maspons i Camarasa és un dels prohoms de l'agrariisme del començament del segle xx, i publicista destacat (J. Planas, 1994a). De l'anàlisi de la seva gestió patrimonial, però, se'n dedueix que cedia l'explotació a masoveria, que no participava directament de la modernització agrícola que preconitzava, però que gestionava directament l'explotació forestal, una veritable reserva per quan necessitava diners (J. Planas, 1994b; 1996). La confrontació entre l'actuació de Pelayo Negre Pastell, hisendat gironí, dirigent d'Acció Social, i la defensa dels interessos agraris, paternalistes si cal, des del catolicisme social, constaten el mateix: una gestió molt conservadora, de veritable inèrcia, en la cessió de les terres a masoveria, però en canvi manté, en un moment de davallada de la renda, una inversió alta en les cases dels masos i les dependències per al bestiar, fet que podria obeir més a la ideologia del propietari que no pas a una raó econòmica (E. Saguer, 2007).

L'ESCRITURA PERSONAL

D'un temps ençà, s'ha donat més importància a aquells escrits singulars, autobiogràfics, als quals es referia Emili Giralt a *Índice Histórico Español* de 1959. Hi ha aproximacions diferents a l'estudi d'aquests «egodocuments», escrits del jo, o escrits en primera persona. Una primera fase, en la qual estem immersos, rau en la detecció i transcripció d'aquests escrits de pagesos, sovint, però, poc contextualitzats en la mesura que han estat desenganxats del cos general del qual formen part, del seu arxiu patrimonial. És clar que també tenen valor, però s'entendrien millor com a part que són del patrimoni familiar. El context immediat és el patrimoni i la comunitat, fet que no és obstacle perquè vegin i vagin més enllà.

En diferents països s'han fet crides per recopilar els escrits personals (Tricard, 2002), i la revista *Annales. Histoire, Sciences Sociales* es fa ressò del conjunt i hi dedica un monogràfic en el número de juliol-agost de 2004 amb el títol «Les livres de famille». El seu estudi ha esdevingut objecte de seminaris i troba-

des (Mouysset, 2007; Jané; Poujade, 2015). A Catalunya disposem del projecte «memòria personal» que, a hores d'ara, disposa de 163 textos diferents: del XVI, 23; del XVII, 67; del XVIII: 73. En aquesta iniciativa de la Universitat Autònoma de Barcelona i la Biblioteca de Catalunya caldria implicar-hi la xarxa d'arxius i de manera especial els arxius municipals i comarcals, a banda dels centres d'estudis.

Quan el nom fa la cosa

A Itàlia han estat temps per definir el nom dels escrits generats per la burgesia florentina que, des del segle XIII, posen per escrit la memòria i l'ascendència de la família per ser admesos a les magistratures de la ciutat. En un primer moment rebien el nom de *ricordi* o *ricordanze*, però després dels posicionaments d'historiadors de la literatura medieval i medievalistes, especialment de Cichetti i Mordenti, s'ha acordat d'identificar-los amb el nom de llibres de família (Cichetti; Mordenti, 1985, 2001).

A Catalunya, ara per ara, no hi ha comparació: els llibres de família no tenen aquesta finalitat, ni són escrits de la burgesia, ni tan reculats en el temps. Que hi hagi genealogies que entronquin amb Carlemany és una cosa, però de llibres memorialístics de pagès, el que Xavier Torres ha convingut a identificar amb el nom de «llibres de família de pagès», és tota una altra cosa (Torres, 2000).³¹

Convé, sobretot, després de veure que el projecte «memòria personal» inclou textos molt diversos, etiquetar-los convenientment (Jané; Poujade, 2015). El que són llibres mestres o llibres d'arxivació, més o menys definits, com el que hem vist de Pius Andreu, no ha de figurar en la memòria personal: en tot cas és un llibre que reflecteix la memòria de l'arxiu, és un «llibre d'arxivació». Ajuda en aquesta confusió la terminologia francesa: els «écrits du for privé» acaben per ser

31. «Aquests “llibres” o “llibretes” sospitem que són nombrosos a les velles masies de Catalunya. [...] En aquest tipus de documentació, hi trobarem: notes relatives al procés de producció, inversions o “millores” efectuades en les terres i en el mas; no hi manquen interpretacions, de caràcter molt personal, dels esdeveniments polítics de l'època; també hi són reflectides les incidències de la vida familiar i local, que trenquen la monotonia quotidiana; i no és estrany de trobar-hi, en aquests “calaixos de sastre”, versets, modèliques lletres d'amor, receptes de tota mena, miraculoses pregàries i models d'instàncies per a ser adreçades a les més diverses autoritats, amb les més peregrines intencions». P. PASCUAL (1978), p. 52, nota 3. De fet, hi ha tanta varietat, com escriptors i famílies.

un calaix de sastre en el qual incloem des de la correspondència, personal i privada, fins als «livres de raison», concepte sota el qual podem incloure tant llibres de comptes, com el llibre de memòries del capellà Ciuró (Ph. Torreilles, 1902).

La memorialística de pagès: una font per a l'estudi de la història

Aquests textos tenen finalitats diverses. La majoria, allunyades de les preguntes que podem fer des de la recerca històrica. No obstant això, que un pagès, lletrat (R. Expósito, 2015a: 132-140), i llegit (X. Torres, 2002; R. Expósito, 2015b), posi per escrit els seus pensaments, sempre ajuda a entendre la societat en la qual va viure. S'han fet estudis per interpretar les posicions de la pagesia en relació amb els grans esdeveniments de l'època moderna i contemporània i com han interpretat el concepte de pàtria i de pertinença (X. Torres, 2008; O. Jané, 2014); també, com han interpretat episodis històrics, com la Guerra dels Segadors (Peitavi, 2010a) o la Guerra dels Set Anys (P. Pascual, 1978), i situacions transcendents per al devenir familiar i patrimonial com és la contractació del matrimoni de l'hereu o la pubilla (Peitavi, 2010b); i també quina és la seva geografia, el seu medi (Font Garolera, 2013) i l'enumeració dels desastres naturals (M. A. Martí Escayol, 2009). És a través d'aquests escrits on, d'altra banda, també apareix directament la relació amb la comunitat: la parròquia i la universitat hi són ben presents, no en va molts d'ells van exercir oficis a la universitat o a l'obreria parroquial i en deixen constància per a memòria.³² Textos que comencen per ser anotacions del mas i acaben en cròniques del seu temps, i fins poden abocar sentiments personals (Marfany, 1987).

La correspondència. Del jo a l'altre

Si hi ha uns escrits personals, aquests són els epistolars. Hi ha unes línies de recerca traçades. La revista *Manuscrits* hi va dedicar el dossier del seu número 21 (2011) amb el títol «Les pràctiques epistolars». Javier Antón ha dedicat dos

32. Mentre uns es limiten a deixar constància que van ser-hi, o almenys quan van entrar a desenvolupar l'ofici, altres donen lliçons als seus descendents perquè no s'hi impliquin. TORRES (2000), p. 87, 91-92, 96, 98-99, i altres, com Amer Massó, un pagès de Sant Esteve de Gualbes, que és regidor en el moment de la revisió del cadastre, fa una crítica despietada dels seus veïns. MASSÓ (2014).

llibres a les cartes de la família Burgués de Girona (J. Antón, 2005; 2013). De la mateixa manera que sovint, i molt sovint, analitzem, perquè no en tenim d'altre, la correspondència rebuda i escrita, d'aquí els copiadors de cartes, pels hereus dels patrimonis, hi ha també les cartes escrites pels masovers (Luna-Batlle, Luna, 2014). Una altra manera d'escriure, una altra manera d'entendre les relacions propietari-masover, amb importants dosis de paternalisme en les maneres d'adreçar-se, però importants per estudiar la quotidianitat. Una darrera línia historiogràfica, de la qual Carme Sanmartí n'és un clar exponent, consisteix a estudiar, des de la cultura de gènere, la correspondència femenina (Sanmartí, 2012).

Sobre nivells d'alfabetització

Darrerament, R. Expósito ha engegat una línia de recerca sobre l'alfabetització a pagès a partir de les llibretes de censals, comptes i albarans, en els quals consta la signatura de qui feia el pagament o, si no sabia escriure, delegava la signatura. Una manera d'apropar-se al coneixement quantitatiu i qualitatiu de qui sabia escriure a l'època moderna (R. Expósito, 2015a, 2016: 93-116). És clar que els hereus sabien llegir, escriure i comptar,³³ el que no ho semblava tant és que també en sabessin pagesos, menestrals i fins jornalers, segons els dos quaderns del mas Soler de les Encies del segle XVII i XVIII (R. Expósito, 2016: 95-100).

33. «Miquel Bruna [1730-1810] era un home que sabia llegir i escriure, com en saberen els seus pares, els seus oncles i el seu avi; deixaren, però, de saber-ne els fills dels fadristerms, que van ser pagesos de llocs d'aquella rodalia. Saber llegir i escriure, doncs, anava lligat a un determinat nivell econòmic i familiar que un fill cabaler no podia sostenir per la seva quitxalla. Miquel Bruna era una persona especialment preocupada per l'educació dels seus fills; abans d'enviar-los a l'escola els havia ensenyat les primeres lletres i ja sabien sumar. A l'escola, els seus dos nois van aprendre les "quatre regles" i "la regla de drogues", que avui se'n diu regla d'al·ligació; pel que fa a les dues filles, no hi ha cap indici que les haguessin dut a "costura" en algun lloc veí i, per tant, tot el que sabien devia ser après a casa, al costat dels pares». E. GIRALT (2002), p. 298. En els patrimonis grossos, sovint disposaven de capellà particular. Felicià Puig i Padrola de Vilaür anota que, el 6 de novembre de 1793, va contractar un capellà per dir missa al seu oratori particular, donant-li de «caritat» cada dia 7 sous i 6 diners, fent-li la vida a casa seva, i entre les obligacions hi havia «que passaria tots los dies un noy petit y lo adocaria lo que ceberia, y ensenyaria tots los dies la doctrina a-n-al servey en lo oratori» («Llibre de comptes de Felicià Puig y Padrola de totas las heretats y demás comptes», 1772. ADG. 5.6. Altres arxius incorporats. Puig de Vilaür).

CONCLUSIÓ

La previsió que feia Emili Giralt sobre el paper que els estudis sobre els patrimonis agraris havien de tenir en la recerca històrica s'ha vist acompanyada per una major facilitat d'accés als arxius patrimonials. Hi ha encara molta feina a fer, el cens és important, i aquí els arxivers no ho han de fer sols, però sobretot calen mesures per incentivar que els propietaris obrin les portes dels arxius i, si és el cas, que els dipositin en arxius públics. La perseverança és l'únic camí. La documentació patrimonial ha esdevingut un element més a tenir en compte en les recerques històriques. El cas i la representativitat no ha estat, a Catalunya, objecte de debat com en altres historiografies. Bona part dels estudis que n'han fet ús han posat en relleu la seva importància per aclarir problemàtiques generals. L'estudi de cas, en paraules de Pierre Vilar, permet analitzar fins al mínim detall l'evolució i el funcionament d'estructures que, d'altra banda, són difícils d'estudiar. Ja sigui sobre les pautes de funcionament de la família i el patrimoni, de les possibilitats de gestió patrimonial o de la representació pública. Pocs han estat els estudis dedicats a la formació dels patrimonis agraris, sobre el joc que han tingut les estratègies familiars i quines les que han vingut derivades del mercat de terres. Sovint, massa sovint, en els treballs generals abunden les generalitzacions gratuïtes. Més de banda, encara, semblen haver quedat els estudis sobre conreus i collites, de producció i de conjuntures agràries, que havien marcat la historiografia agrària dels anys setanta. La documentació derivada de la gestió patrimonial, amb el domini de la cessió de la terra en arrendament o subestabliment, no facilita avançar en l'estudi dels rendiments, ni la productivitat, però sí que ofereix possibilitats per a l'estudi de la introducció de nous conreus. En els darrers anys, en canvi, han proliferat anàlisis sobre els sectors socials que no han deixat empremta escrita dilatada en el temps, bracers, mossos, criades i jornalers, que troben en aquests fons, especialment en les comptabilitats, les traces que permeten avançar en la recerca, posem per cas, del debat sobre el retard agrari o de l'aplicació a Catalunya de l'anomenada revolució industrial. Ja es tracti de salaris, de cicle de vida o de nivells d'alfabetització, la documentació específicament patrimonial, la derivada de la gestió del patrimoni agrari, ofereix documents per poder detallar processos d'enriquiment/empobriment. Com també ofereix tot un altre ventall de possibilitats l'escriptura personal, convenientment situada en el marc del patrimoni i la família on ha estat generada, per avançar en la construcció/invenció de la ideologia pairalista, en l'estudi

de la recepció/transmissió de notícies en l'àmbit rural i la configuració d'unes determinades actituds polítiques.

BIBLIOGRAFIA

- ANTON PELAYO, Javier (2005). *La sociabilitat epistolar de la família Burguès de Girona (1799-1803)*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials.
- (2013). *La correspondència epistolar de la família Burguès (1750-1850)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona (Monografies Manuscrites, 9).
- AVENTÍN, Mercè (1996). *La societat rural a Catalunya en temps feudals. Vallès oriental, segles XIII-XVI*. Barcelona: Columna.
- BADOSA, Elisa (1978). «El desenvolupament de tres explotacions agrícoles en el segle XVIII (1715-1769)». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 1, p. 179-207.
- BALENT, André (2003). *La Cerdagne du XVII au XIXe siècle. La famille Vigo. Casa, frontières, pouvoirs*. Canet: Trabucaire.
- BARRIS, Jordi (1999). *La masia Miravall. La vida quotidiana en el medi rural el 1895*. Ajuntament de Bellpuig: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BOSCH, Mònica (1993). *Casa Carles. Evolució socioeconòmica d'una família d'hisendats gironins a la primera meitat del segle XIX*. Treball de recerca presentat al programa de doctorat Catalunya i Europa als temps moderns (1653-1898). Barcelona: Universitat Pompeu Fabra.
- «La formació d'una classe dirigent: els hisendats de la regió de Girona. L'exemple del patrimoni Carles (1750-1850)». A: CONGOST, R.; TO, L. (curadors). *Homes, masos, història. La Catalunya del Nord-Est (segles XI-XX)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 365-408.
- BOSCH, Mònica; GIFRE, Pere (1998). «Els llibres mestres dels arxius patrimonials. Una font per a l'estudi de les estratègies patrimonials». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 12, p. 155-182.
- CAMPO JORDÀ, Ferran del (2000). *Set segles d'una família empordanesa. Els Jordà de Molins*. Figueres: Brau.
- CANALES, Esteban (1978). «Sobre la producció a la comarca de la Selva: les torres de Cartellà, 1616-1859». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 1, p. 154-178.
- CICCHETTI, Angelo; MORDENTI, Raul (1985). *I libri di famiglia in Italia. I. Filologia e storiografia letteraria*. Roma: Edizioni di storia e letteratura.

- (2001). *I libri di famiglia in Italia. II. Geografia e storia*. Roma: Edizioni di storia e letteratura.
- CODINA, Olivier (2004). *De fer et de laine. Les vallées andorranes du XVIe au XIXe siècle*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan.
- COLOMÉ, Josep (1999). «Mercado de trabajo y pluriactividad en la Cataluña vitícola del ochocientos». A: CARRERAS, A.; PASCUAL, P.; REHER, D., i SUDRIÀ, C. (ed.). *Doctor Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, p. 461-478.
- COMASÒLIVAS, Joan (2014). «Fons privats en arxius públics». *Lligall. Revista Catalana d'Arxivística*, núm. 37, p. 62-77.
- [ed.] (2003). *Dietari de Francesc Gorina i Riera, pagès de Matadepera, 1841-1904*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CONGOST, Rosa (1981). «Notes sobre la propietat de la terra a les comarques gironines durant la segona meitat del segle XIX». *Estudi General*, núm. 1, p. 211-221.
- CONGOST, Rosa; GIFRE, Pere (2002). «Des paisans *remences* aux propriétaires rentiers. Les transformations agraires de la Catalogne Moderne». *Domitia*, núm. 3 (desembre), p. 27-47.
- «127 genealogies de Fernando Viader. La memòria familiar dels propietaris gironins. Estudi introductori». A: VIADER, Fernando (2004). *127 genealogies de Fernando Viader. La memòria familiar dels propietaris gironins*. Edició a cura de GARCIA, Ricard; GIFRE, Pere. Girona: Girona, CCG edicions, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines - Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC - Secció Vicens Vives) de la Universitat de Girona i Consell Comarcal del Pla de l'Estany, p. 7-31.
- CUADRADA, Coral (1994). «La pagesia medieval, una classe homogènia? (Anàlisi de la condició social dels camperols del Maresme. Segles XIII-XIV)». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. V, p. 67-80.
- EXPÒSITO, Ricard (2015a). «Nivells d'alfabetització i pràctiques de cultura escrita a la Catalunya moderna urbana i rural. Aprendre i saber de llegir, escriure, comptar i altres arts». *Revista de Llengua i Dret*, núm. 63, p. 113-143.
- (2015b). «En un rincón del mundo: lectores y oidores de prensa en la Cataluña rural de la época moderna (siglos XVI-XVIII)». A: Jorge GARCÍA LÓPEZ; BOADAS, Sònia. *Las relaciones de sucesos en los cambios políticos y*

- sociales de la Europa Moderna*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions (*Studia Aurea* Monogràfica, 6, p. 382-395).
- (2016). *Nivells d'alfabetització i pràctiques culturals en la Catalunya moderna: aprendre de llegir, escriure i comptar*. Maçanet de la Selva: Gregal.
- FERNÁNDEZ TRABAL, Josep (1991). «Els arxius familiars i patrimonials. Probleemàtica, caracterització i metodologia». *Lligall. Revista Catalana d'Arxivística*, núm. 4, p. 95-114.
- (1995). *Una família catalana medieval. Els Bell-lloc de Girona, 1267-1533*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2006). *Història dels Llupià (1088-1771) i dels seus llinatges incorporats: Icard, Roger i Vallseca*. Perpinyà: Trabucaire.
- (2013). *Els Desvalls i Catalunya. Set-cents anys d'història d'una família noble catalana*. Lleida: Pagès.
- FERRER ALÒS, Llorenç (2006). «Els canvis en els sistemes d'herència». A: GIRALT, Emili (dir.), SALRACH, Josep M. (coord.). *Història agrària dels Països Catalans. IV. Segles XIX-XX*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca i la Innovació *et alii*, p. 91-109.
- (2007). *Hereus, pubilles i cabalers. El sistema d'hereu a Catalunya*. Catarroja-Barcelona: Afers.
- FONT GAROLERA, Jaume (2013). «Territori, paisatge i guerra a través de la mirada d'un pagès del segle XVII. Una relectura geogràfica del diari d'en Joan de la Guàrdia». *Ausa*, núm. 172, p. 329-353.
- FURIÓ, Antoni (2007). «Las élites rurales en la Europa medieval y moderna. Una aproximación de conjunto». A: RODRÍGUES, Ana (ed.). *El lugar del campesino. En torno a la obra de Reyna Pastor*. València: Universitat de València - Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 391-421.
- GARRABOU, Ramon (1978). «Cultius, collites i rendiments a la Segarra i Alt Anoia: els comptes d'unes finques de Guissona, Sant Martí i Castellfollit de Riu-bregós (1847-1869)». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 1, p. 241-280.
- (2006). «Mercats de treball». A: GIRALT, Emili (dir.), SALRACH, Josep M. (coord.). *Història Agrària dels Països Catalans. IV. Segles XIX-XX*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca i la Innovació *et alii*, p. 305-324.
- GARRABOU, Ramon; SERRA, Eva (1983). «Els estudis d'història agrària a Catalunya». *I Col·loqui d'Història Agrària. Barcelona, 13-15 d'octubre, 1978*. València: Institució Alfons el Magnànim - Diputació provincial de València, p. 41-78.

- GARRABOU, Ramon; PUJOL, Josep, i COLOMÉ, Josep (1991). «Salaris, ús i explotació de la força de treball agrícola (Catalunya, 1818-1936)». *Recerques*, núm. 24, p. 23-51.
- GARRABOU, Ramon; SAGUER, Enric (1996). «Capitalisme agraire sans proletarianisation. Les salariés agricoles en Catalogne (XIXe-XXe siècles)». A: HUBSCHER, R.; FARCY, J.C. (dir.). *La moisson des autres. Les salariés agricoles aux XIXe et XXe siècles. Actes du colloque International de Royaumont, 13-14 novembre 1992, Rencontres à Royaumont*. París: Creaphis, p. 57-74.
- GARRABOU, Ramon; PLANAS, Jordi, i SAGUER, Enric (2001). *Un capitalisme impossible? La gestió de la gran propietat agrària a la Catalunya contemporània*. Vic: Eumo.
- GARRABOU, Ramon; RAMON MUÑOZ, Josep Maria, i TELLO, Enric (2015). «Organització social del treball, salaris i mercat laboral a Catalunya: el cas d'una explotació agrària de la comarca de la Segarra a la darrerïa del segle XIX». *Recerques*, núm. 70, p. 83-123.
- GIFRE, Pere (1998). «Vindicació dels arxius patrimonials». *Revista d'Història Medieval*, núm. 9, p. 219-226.
- (1999). «Mercat de la terra i formació de patrimonis agraris (1486-1720). Una primera aproximació». A: CONGOST, R.; TO, L. (ed.). *Homes, masos, història. La Catalunya del nord-est (segles XI-XX)*. Barcelona: ILLCC de la Universitat de Girona - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 185-238.
- (2008). «Quins títols i on es guarden? Els arxius patrimonials, reflex de la dinàmica dels drets de propietat (segles XVI-XVIII)». A: CONGOST, Rosa (ed.). *Dels capbreus al registre de la propietat. Drets, títols i usos socials de la informació a Catalunya (segles XIV-XX)*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines - Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona i Documenta Universitària, p. 171-207.
- (2011). *Delmes, censos i lluïsmes. El feudalisme tardà a la Catalunya vella (veguerïa de Girona, s. XVI-XVII)*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines - Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona i Documenta Universitària.
- (2012). *Els senyors útils i propietaris de mas. La formació històrica d'un grup social pagès (veguerïa de Girona, 1486-1730)*. Barcelona: Fundació Noguera.

- (2013). «En els orígens de la comptabilitat de la pagesia de mas (reflexions sobre el cas gironí, s. XVII-XVIII)». A: SAGUER, Enric; JOVER, Gabriel, i BENITO, Helena (ed.). *Comptes de senyor, comptes de pagès. Les comptabilitats en la història rural*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines - Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona i Documenta Universitària.
- (2014). «Un mercat de drets de propietat sobre la terra. El cas de Llagostera, s. XVI i XVII». A: ALBÀ, M.; MALLORQUÍ, E. (coord.). *Homes i terres. L'ordenació del paisatge agrari de Llagostera, segles XIII-XX*. Ajuntament de Llagostera: Gràfiques Palahí, p. 100-123.
- GIFRE, Pere; MATAS, Josep, i SOLER, Santi (2002). *Els arxius patrimonials*. Girona: CCG edicions - Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines i Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona.
- GIRALT, Emili (1959). «Los estudios de historia agraria en España desde 1940 hasta 1961. Orientaciones bibliográficas». *Índice Histórico Español*, núm. 24, p. IX-LXXIX. [El número va ser publicat el 1962].
- (1960). «Técnicas, rendimientos y mutaciones agrícolas en una finca catalana del siglo XVIII». *Première Conférence internationale d'Histoire Économique*. París: Mouton, p. 569-575.
- (1978). «Técnicas, cultivos y producción». A: ANES, Gonzalo. *La economía agraria en la historia de España*. Madrid: Alfaguara - Fundación March, p. 19-26.
- (2002). «Tècniques, rendiments, mutacions agrícoles i aspectes agrosocials del segle XVIII. L'exemple d'una finca del Penedès». *Estudis Històrics i Documents dels Arxius de Protocols*, núm. XX, p. 229-321.
- HERAS DE PUIG, Miguel (1857). *Biografía o explicación del árbol genológico de la descendencia de casa Heras de Adri, desde lo any 1350 hasta 1850*. Girona: M. Suñer, 1857. Reeditat, en edició facsímil, per BOSCH, Mònica; FERRER, Llorenç (2000), dins la col·lecció «Biblioteca d'Història Rural». Girona: CCG edicions - Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona.
- INSABATO, Elisabetta (1997). «Un momento fondamentale nell'organizzazione degli archivi di famiglia in Italia: il Settecento». A: *Il futuro della memoria. Atti del convegno internazionale di studi sugli archivi di famiglie e di persone. Capri, 9-13 settembre 1991*, vol. I. Roma: Ministero per i beni culturali e ambientali, Ufficio Centrale per i beni archivistici, p. 289-310.

- JANÉ, Òscar (2014). «Identitat personal i identitats col·lectives en els escrits personals catalans d'època moderna (segles XVI-XVII)». *Afers. Fulls de recerca i pensament*, núm. 77, p. 87-108.
- JANÉ, Òscar; POUJADE, Patrice [ed.] (2015). *Memòria personal. Construcció i projecció en primera persona a l'època moderna*. Madrid: Casa de Velázquez.
- JOVER, Gabriel; PONS, Jerònima (2012). *Possessions, renda de la terra i treball assalariat. L'illa de Mallorca, 1400-1660*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines - Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona i Documenta Universitària.
- LAZZARINI, Antonio (1990). *Fra terra e aqua. L'azienda risicola di una famiglia veneziana nel delta del Po*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura.
- LEPRE, Aurelio (1980). «Azienda feudale e azienda agraria nel Mezzogiorno continentale fra '500 e '800». *Quaderni Storici*, núm. 43 (abril), p. 21-38.
- LLUCH, Rosa (2009). *Els remences. La senyoria de l'Almoïna de Girona als segles XIV i XV*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines - Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC - Secció Vicens Vives) de la Universitat de Girona i Documenta Universitària.
- (2014). «Remences pauvres, remences riches: les innégalités économiques (Vieille Catalogne, XIV- XV)». A: CAVACOCCHI, Simonetta (ed.). *Schiavitù e servaggio nell'economia europea secc. XI-XVIII. Serfdom and slavery in the european economy 11th-18th centuries, Atti della «Quarantacinquesima Settimana di Studi» F. Datini, Prato, 14-18 aprile 2013*. Florència: Firenze University Press, p. 175-184.
- LUNA-BATLLE, Xavier; LUNA, Joan (2014). *Llibreta de notes i cartes (1836-1848) de Narcís Batlle, masover de Montiró*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MARFANY, Joan-Lluís (1987). «El diari de Joan Guàrdia, pagès del segle XVII. Notes de lectura». *Els Marges*, núm. 37, p. 3-17.
- MARTÍ ESCAYOL, Maria Antònia (2009). «“Esto advertesch per la espariència dels que vindran”. Dietaris, percepció de desastre i gestió de risc natural». A: ALBEROLA, Armand; OLCINA, Jorge (ed.). *Desastre natural, vida cotidiana y religiosidad popular en la España moderna y contemporánea*. Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant, p. 77-129.
- MASSÓ, Amer (2014). *Memòries d'un pagès antiborbònic (1691-1774)*. Edició a cura de Jordi Curbet. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura (Arxius i societat: Quaderns de divulgació històrica, 8).

- MIKES, Tünde; MONTAGUT, Tomàs de (2016). «The Catalan *Sagrada Família*: Law and Family in Medieval and Modern Catalonia». A: DI RENZO VILLATA, Maria Gigliola (ed.). *Family Law and Society in Europe from the Middle Age of the Contemporary Era*. Springer International Publishing Switzerland, p. 21-46.
- MOUYSET, Sylvie (2007). *Papiers de famille. Introduction à l'étude des livres de raison (France, XVe-XIXe siècle)*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes.
- ORTÍ, Pere; TO, Lluís (2014). «Serfdom and Standards of Living of the Catalan Peasantry before and after the Black Death of 1348». A: CAVACOCCHI, Simonetta (ed.). *Schiavitù e servaggio nell'economia europea secc. XI-XVIII. Serfdom and slavery in the european economy 11th-18th centuries, Atti della «Quarantacinquesima Settimana di Studi» F. Datini, Prato, 14-18 aprile 2013*. Florència: Firenze University Press, p. 155-172.
- PASCUAL, Pere (1978). «Carlisme i societat rural, la Guerra dels Set Anys a la Conca d'Òdena. (La visió d'un pagès: Martí Vidal de Gallardes)». *Recerques*, núm. 8, p. 51-91.
- (1990). «L'agricultura de finals de l'antic règim (1833-1847). Una aproximació de tipus microeconòmic». A: *Agricultura i industrialització a la Catalunya del segle XIX. Formació i desestructuració d'un sistema econòmic*. Barcelona: Crítica, p. 21-81.
- (2000). *Els Torelló. Una família igualadina d'advocats i propietaris*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana.
- (2008). «Entradas y salidas». Sobre contabilidades agrarias en Cataluña (1815-1930)». A: VALLEJO, R., FURIÓ, A. (coord.). *Los tributos de la tierra: fiscalidad y agricultura en España (siglos XII-XX)*. València: PUV, p. 457-488.
- PEYTAVÍ, Joan (2010a). «La quotidianitat i la percepció del Tractat dels Pirineus a la lectura dels dietaris catalans». A: JANÉ, Ò. *Actes del Congrés del Tractat dels Pirineus (1659) a l'Europa del segle XX: un model en construcció. Col·loqui Barcelona-Perpinyà, 17-20 de juny de 2009*. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya - Direcció General del Patrimoni Cultural. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, p. 315-323.
- (2010b). «Fonts dietarístiques i estratègies matrimonials al camp català modern». A: BOLÓS, Jordi; JARNE, Antonieta, i VICEDO, Enric (ed.). *Família pagesa i economia rural. VII Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local*. Lleida: Diputació de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 357-381.

- PLANAS, Jordi (1994a). *Catalanisme i agrarisme. Jaume Maspons i Camarasa (1872-1934): escrits polítics*. Vic: Eumo.
- (1994b). «Agrarisme i gestió de la propietat al primer terç del segle xx. Un exemple significatiu: Jaume Maspons i Camarasa (1872-1934)». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 10, p. 57-83.
- (1996). «La contabilidad del patrimonio Maspons (Vallès Oriental, 1913-1945): usos del suelo, formas de tenencia y evolución de la renta». A: FERNÁNDEZ PRIETO, L.; BALBOA, X. (ed.). *La sociedad rural de la España contemporánea. Mercado y patrimonio*. A Corunya: Edicions do Castro, p. 183-200.
- PLANAS, Jordi; SAGUER, Enric, i GARRABOU, Ramon (2002). «Administradores, procuradores y apoderados: una aproximación a las formas de gestión de la gran propiedad agraria en la Cataluña contemporánea». A: ROBLEDO, R.; CASADO, H. (coord.). *Fortuna y negocios: formación y gestión de los grandes patrimonios (siglos XVI-XX)*. Valladolid: Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Valladolid, p. 301-322.
- PLANAS, Jordi; SAGUER, Enric (2013). «La producció agrària a través de les comptabilitats». A: SAGUER, Enric; JOVER, Gabriel, i BENITO, Helena (ed.). *Comptes de senyor, comptes de pagès. Les comptabilitats en la història rural*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines - Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona i Documenta Universitària, p. 277-299.
- PONI, Carlo (1978). «Azienda agraria e microhistoria». *Quaderni Storici*, núm. 39, p. 801-805.
- PUIG SALELLAS, Josep M. (1996). *De remences a rendistes: els Salellas (1322-1935)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- PUJOL, Josep (1999). «Trabajo asalariado y actividad agraria en *Can Codorniu*: un caso excepcional en la explotación del viñedo catalán durante el primer tercio del siglo xx». A: CARRERAS, A.; PASCUAL, P.; REHER, D., i SUDRIÀ, C. (ed.). *Doctor Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*. Vol. 1. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, p. 479-504.
- RIQUER, Martí de (1979). *Quinze generacions d'una família catalana*. Barcelona: Planeta.
- ROCA, Pere (2005). «Quién trabajaba las masías? Criados y criadas en la agricultura catalana (1670-1870)». *Historia Agraria*, núm. 35, p. 49-92.

- ROIGÉ, Xavier (2010). «La família en el món rural: algunes reflexions sobre els mètodes i les perspectives d'estudi». A: BOLÓS, Jordi; JARNE, Antonieta, i VICEDO, Enric (ed.). *Família pagesa i economia rural. VII Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local*. Lleida: Diputació de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 15-44.
- SAGUER, Enric, coord. (2005). *Els últims hereus. Història oral del propietaris rurals gironins, 1930-2000*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana.
- (2007). «La *Acción Social* en casa. Gestión patrimonial de un dirigente sindical (Pelayo Negre y Pastell, 1924-1936)». A: ROBLEDOS, R., LÓPEZ, S. (ed.). *¿Interés particular, bienestar público? Grandes patrimonios y reformas agrarias*. Saragossa: Prensas Universitarias de Zaragoza, p. 281-304.
- (2010). «Família pagesa i economia rural a la Catalunya contemporània». A: BOLÓS, Jordi; JARNE, Antonieta, i VICEDO, Enric (ed.). *Família pagesa i economia rural. VII Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local*. Lleida: Diputació de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 469-486.
- [coord.] (2011). *Forçats a foc i llum. Una història oral dels últims masovers de la regió de Girona, 1930-2000*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Centre de Promoció de la Cultura Popular i Tradicional Catalana.
- SAGUER, Enric; JOVER, Gabriel, i BENITO, Helena [ed.] (2013). *Comptes de senyor, comptes de pagès. Les comptabilitats en la història rural*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines - Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona i Documenta Universitària.
- SALA, Pere; SAGUER, Enric, i GARRABOU, Ramon (1993). «Formas de gestión y evolución de la renta a partir de análisis de contabilidades agrarias: los patrimonios del marqués de Sentmenat en el Vallés y Urgell (1820-1917)». *Noticario de Historia Agraria. Boletín Informativo del Seminario de Historia Agraria*, núm. 5, p. 97-125.
- SANMARTÍ, Carme (1992). *La pagesia benestant a la Catalunya Central. L'exemple del mas Sanmartí*. Tesi doctoral: Universitat de Barcelona - Departament d'Història Contemporània.

- (1994). «El treball assalariat en els masos de la Catalunya interior al segle XIX. L'exemple del mas Sanmartí (Bages)». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 10, p. 143-155.
- (2012). «Cartes en família. La correspondència d'Assumpció Baldrich Arandes (1770-1848)». *Anuari Verdaguer*, núm. 20, p. 81-100.
- SERRA, Eva (1975). «L'evolució d'un patrimoni nobiliari català durant els segles XVII i XVIII. El patrimoni nobiliari dels Sentmenat». *Recerques*, núm. 5, p. 33-71.
- (1978). «Consideracions entorn de la producció i la productivitat agràries de la Catalunya del segle XVIII». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 1, p. 120-153.
- (1988). *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII. Baronia de Sentmenat, 1590-1729*. Barcelona: Crítica.
- (2010). «Vicens Vives i els remences. Tornar-hi a pensar». *Pedralbes*, núm. 30, p. 107-119.
- SLICHER VAN BATH, B. H. (1978) «El desenvolupament de la productivitat agrícola». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 1, p. 11-21.
- SIMON, Antoni (1988). «Memorias y diarios personales de la Cataluña moderna». *Historia Social*, núm. 2, p. 119-134.
- SOPEÑA, Assumpció (1978). «Unes reflexions sobre la producció i els rendiments de dues finques agrícoles de la Baixa Noguera al segon terç del segle XIX». *Estudis d'Història Agrària*, núm. 1, p. 208-240.
- SUDRIÀ, Carles (1979). «L'ingrés agrícola a la plana de Vic al segle XVIII. Les rendes d'origen agrari». *Recerques*, núm. 9, p. 77-101.
- TELLO, ENRIC; GARRABOU, Ramon (2002). «Salario como coste, salario como ingreso: el precio de los jornales agrícolas en la Cataluña contemporánea. 1727-1930». A: MARTÍNEZ CARRIÓN, J. M. (coord.). *El nivel de vida en la España rural, siglos XVIII-XX*. Alacant: Universidad de Alicante, p. 113-182.
- TERRADES, Ignasi (1984). *El món històric de les masies. Conjectures generals i casos particulars*. Barcelona: Curial.
- (1987). *El cavaller de Vidrà. De l'ordre i el desordre conservadors a la muntanya catalana*, Barcelona: Publicacions de l'abadia de Montserrat.
- TO, Lluís (2005a). «L'historiographie du marché de la terre en Catalogne». A: FELLER, Laurent; WICKHAM, Chris (dir.). *Le marché de la terre au moyen âge*. Roma: École française de Rome, p. 161-180.
- (2005b). «Le marché de la terre et la seigneurie dans la Catalogne médiévale». A: FELLER, Laurent; WICKHAM, Chris (dir.). *Le marché de la terre au moyen âge*. Roma: École française de Rome, p. 479-542.

- (2008). «Posar al dia un capbreu: el control de les transaccions de terres del capítol de la Seu de Girona (Vall d'Aro, segles XIV- XV)». A: CONGOST, Rosa (ed.). *Dels capbreus al registre de la propietat. Drets, títols i usos socials de la informació a Catalunya (segles XIV-XX)*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines - Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona i Documenta Universitària, p. 33-80.
- (2010). «Cicle de vida i matrimoni a la Catalunya medieval. L'exemple de la notaria d'Amer vers 1300». A: BOLÓS, Jordi; JARNE, Antonieta, i VICEDO, Enric (ed.). *Família pagesa i economia rural. VII Congrés sobre sistemes agraris, organització social i poder local*. Lleida: Diputació de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 47-72.
- TORRAS, Jaume (1987). «Fabricants sense fàbrica. Estudi d'una empresa llanera d'Igualada (1726-1765)». *Recerques*, núm. 19, p. 145-160.
- (2007). *Fabricants sense fàbrica. Els Torelló d'Igualada (1691-1794)*. Vic: Eumo.
- TORRAS, Josep M. (1976). *Evolució social i econòmica d'una família catalana de l'antic règim. Els Padró d'Igualada (1642-1862)*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana.
- TORREILLES, Philippe (1902). «Le livre de raison d'une famille de paysans rousillonnais au XVIIe siècle». *Société Agricole Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales*, p. 193-250.
- TORRES, Xavier (2000). *Els llibres de família de pagès. Memòries de pagès, memòries de mas*. Girona: CCG edicions, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines i Institut de Llengua i Cultura Catalanes de la Universitat de Girona.
- (2002). «Pagesos que han vist el mar... La pagesia i la política (o "control social i vida quotidiana") en la societat rural catalana de l'època moderna». A: MIR, C.; VICEDO, E. (ed.). *Control social i quotidianitat. Terceres jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*. Lleida: Diputació de Lleida - Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 39-76.
- (2008a). *Naciones sin nacionalismo. Cataluña en la monarquía hispánica (siglos XVI-XVII)*. València: PUV.
- (2008b). «Memòries de pagès, memòries de mas». A: GIRALT, Emili (dir.); SALRACH, Josep M. (coord.). *Història Agrària dels Països Catalans. III. Edat Moderna*. Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca i la Innovació *et alii*, p. 615-630.

- TRICARD, Jean (2002). «Les livres de raison français au miroir des livres de famille italiens: pour relancer une enquête». *Revue historique*, any CCCVII, núm. 4, p. 993-1011.
- VALLEJO, Rafael (2008). «Fiscalidad y renta agraria durante el siglo XIX». *XII Congreso de Historia Agraria, Córdoba, 13, 14 y 15 marzo de 2008*.
- VIADER, Fernando (2004). *127 genealogies de Fernando Viader. La memòria familiar dels propietaris gironins*. Edició a cura de GARCIA, Ricard; GIFRE, Pere. Girona: CCG edicions, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC – Secció Vicens Vives) de la Universitat de Girona i Consell Comarcal del Pla de l'Estany.
- (2016). *383 genealogies de famílies gironines*. Edició a cura de PUIG, Narcís de. 2 volums. Girona: Impremta Pagès d'Anglès.
- VILAR, Pierre (1966 [1986³]). *Catalunya dins l'Espanya Moderna. III. Les transformacions agràries del segle XVIII català*. Barcelona: Edicions 62.
- (1967 [1979]). «L'explotació agrícola d'una propietat a l'horta de Tàrraga». A: *Assaigs sobre la Catalunya del segle XVIII*. Barcelona: Curial, p. 11-42.
- (1980). *Iniciación al vocabulario del análisis histórico*. Barcelona: Crítica.